

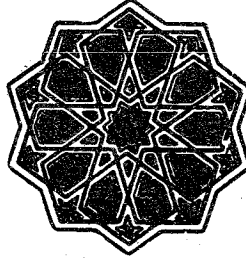

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVII

İLK MÜRÇİİ METİNLER VE KİTÂBÜ'L-İRCÂ

Dr. Sönmez KUTLU

Diğer mezhep mensupları gibi, Mürçîî'ler de, kendi akîdelerini açıklamak ve muhaliflerine cevap vermek için bir çok eser yazmışlardır. Bunlar arasında, bizzat İrcâ akidesinin izahı ve temellendirilmesi amacıyla yazılan *Kitâbü'l-İrcâ* adlı eserlerin önemli bir yeri vardır. bizzat Mürçîî alimlerce *Kitâbü'l-İrcâ* adıyla kaleme alınan beş ayrı eserin¹ ve bunlara yazılmış reddiyelerin² adları bilinmektedir. Ancak biraz sonra üzerinde duracağımız Hasan b. Muhammed'in *Kitâbü'l-İrcâ*'sı dışındakiler, maalesef, bize ulaşmamıştır.

1. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, bize ulaşmayan *Kitâbü'l-İrcâ*'lardan bazıları şunlardır:
1-Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Muhammed b. Abdillâh en-Neccâr (220/835). *Kitâbü'l-İrcâ*. (İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 255; Zirikî, *el-A'lam ve'l-Esmâ*, II, 253.).
2- İsmail b. Hammad b. Ebî Hanife (212/827), *Kitâbü'l-İrcâ*. (Katip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn* II, 1388).
3- Ebû Bekr Muhammed b. Şebîb, *Kitâbü'l-İrcâ*. (Ahmed b. Yahya b. Murtaza, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Mutezile*, 71.).
4- Bîşr el-Merîsî (219/834), *Kitâbü'l-İrcâ*. (Zehebî, *Siyerü A'lami'n-Nübelâ*, X, 201.).
2. Mürçie'ye karşı yazılmış, ancak zamanımıza ulaşmamış bazı reddiyeler ve Mürçie hakkında bilgi veren eserler şunlardır:
1- Yeman b. Rebab, *er-Red ale'l-Mürçie*. (İbn Nedîm, 258).
2- Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Ma'cûr el-İhşid (İbnü'l-İhşid), *Kitâbü'n-Nakz ale'l-Hâlidî fî'l-İrcâ*. (İbn Nedîm, 246.)
3- Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İrcâ*. (Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fedaili's-Sahabe*, thk. Muhammed Abbas, Beyrut 1983, I, 26 (Önsöz), Fuat Sezgin, *Târihu't-Türasi'l-Arabî*, C. 2, cüz. 3, 226. Sezgin'in de belirttiği gibi bu eser, Ebû Bekr el-Hallâl'in, *Câmi' (Müsned min Mesail*... British Museum, Or:2675, v. 221-261). içerisinde bize ulaşmıştır. Ancak bu müstakil bir eser olmayıp, *Câmi'* nin bir bölümüdür.
4- Fadl b. Şazan, Ebû Muhammed en-Nisâbüri (260/873), *Kitâbü'r-Red ale'l-Mürçie*. (Tusî, *el-Fihrist*, 150).
5- Zeyd b. Ali (122/739), *Kitâbü'r-Red ale'l-Mürçie*. (Sezgin, *Târihu't-Türas*, C. I, cüz. 3, 323) Sezgin, bu eserin 116 sayfalık yazmasının Berlin kütüphanesi 10265. numarada bulunduğunu kaydeder. Başında ve sonunda eksiklik bulunan yazmanın elimizde bulunan mikrofilminin, 1.-5. varakları Mürçie'nin bazı iman görüşlerinin eleştirisi mahiyetinde, diğer varaklar, daha çok, Zeyd b. Ali'nin hayatı ve imametini, (v. 17a vd.) Kur'an yorumları (v. 28 a vd.) ve Fikhî görüşlerini (v. 5a vd.) içermektedir.
6- İsmail b. Ali b. İshak b. Ebî Sehl b. en-Nevbahîf, *Kitâbü'l-İrcâ*. (Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, I, 393.)
7- Şebîb b. Atiyye, *er-Red ale's-Şükkâk ve'l-Mürçie*. (Martin Hinds'e ait Cambridge

Kaynaklarda, Sâbit Kutna (110/728)³, Muhârib b. Disâr (116/734)⁴, Avn b. Abdillâh (120/737)⁵, Ebû Rû'be (145/762)⁶, Ebû'l-Âsım el-Leysî (?), Attâbî (208/823)⁸, Ka'b b. Me'dân (100/718'li yıllar), Abbâsî dönemi şairlerinden Ebû Nüvâs (198/813'den sonra) ve Ebû Dülâme (161/777) gibi pek çok şairin⁹ Mürcîî akîdeyi benimsediği ve şiirlerinde ona yer verdiği sık sık dile getirilmektedir. İlk ikisi istisna edilecek olursa, diğerlerinin bize ulaşan şiirleri hem oldukça azdır, hem de Mürcîî akîdeyle ilgili pek az bilgi içermektedir. Ancak Ebû Nüvâs'ın elimizde bulunan divanı¹⁰ ve diğer zikredilen şairlerin şiirleri¹¹ incelendiğinde, onların bu akîdeyi gerçekten benimsediklerini söyleyebilmek biraz zordur. Bu Mürcîî şairlere ait ve doğrudan İrcâ akidesini işleyen, tesbit edebildiğimiz, iki kaside bulunmaktadır. Bunlardan birisi Sâbit Kutna (110/728) tarafından yazılan *İrcâ Kasidesi (I)*¹², diğeri ise Muhârib b. Disâr (116/734)'ın yazdığı *İrcâ Kasidesi (II)*¹³'dir. Tarihî kaynaklar bu ikincisi için böyle bir isim kullan-

Üniv.Kütüphanesi Or: 1402 numaradaki mikrofilm içerisinde, 279-285).

8- Dırrar b. Amr, *Kitâb ale'l-Ezarika ve'l-Haddâd ve'l-Mürchie*. (Michael Cook, *Early Muslim Dogma*, 198. X. Bölüm 42. Dipnot) Cook, Van Ess'in, *Kitâb ale'l-Mürchie fi'l-Esmâ* olarak verdiği bu eserin adının aslında yukarıda zikredilen şekilde olduğunu ileri sürer. Ancak İbn Nedîm'in *el-Fihrist*'inin bir başka baskısında Dırrar'ın "*Kitâbü'r-Red ale'l-Mürchie fi's-Şefua*" adıyla bir eseri kaydedilmektedir. (Bkz. *el-Fihribt*, thk Rıza Teceddüd İbn Ali b. Zeynelabidin el-Hairî, Beyrut 1988.)

9- Vasil b. Ata (80-131/699-748), *Kitâbü Esnâfi'l-Mürce*. (İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Tekmile 1; Sezgin, *Târihu't-Türasi'l-Arabî*, C.I, cüz. 4, 19.) Bu eser, Mürcie mensuplarından bahsediyor da olabilir.

10- Yahya b. Ömer (289/902), *Kitâbü'r-Red ale'l-Mürchie*. (Muhammed Talbi, "*Theological Polemics at Qayrawân during the 3rd/9th Century*", *Rocznik Orientalistyczny*, T. XLIII (1984), 153).

11- Bişr b. el-Mu'temir, *Kitâbü'r-Red ale'l-Mürchie* (İbn Nedîm, 231).

3. Ebû'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğâni*, XIII, 50; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, IX, 81-83.
4. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 214; Ebû'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğâni*, VII, 54; Muhammed b. Halef b. Hayyan Vekî', *Ahbârü'l-Kudât*, III, 29.
5. İbn Sa'd, VI, 313; Ebû'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğâni*, VII, 54; Cahız, *el-Beyan ve't-Tebyin*, I, 328; Yusuf Huleyf, *Hayatü's-Şi'r fi'l-Kufe*, 728; Nebil Halil Ebû Haltem, *el-Firaku'l-İslâmiyye Fikren ve Şi'ren*, 182.
6. Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VI, 593; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 80.
7. Müherred, *el-Kâmil*, III, 293; Beyyûmî, *Tehzibü'l-Kâmil*, I, 122; İhsan Abbas, *Şi'rü'l-Havâric*, 185; Ahmed Muhammed el-Hüfî, *Edebü's-Siyâse fi Asri'l-Emevî*, 129.
8. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 164. Şehristânî, onu Mürcîî olarak zikretse de, onun şiirlerinde böyle bir eğilimi tesbit edemedik. Öte yandan, onunla ilgili araştırma yapanlar, daha çok onun Mutezililiği ve zındıklığı üzerinde durmaktadırlar. (Şevkî Dayf, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî:el-Asrû'l-Abbâsî el-Evvel*, 414.; Ahmed Muhammed en-Neccâr, *el-Attabî*, 66.)
9. Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Kahire 1949, III, 329; Ebû Haltem, 188 vd.
10. Ebû Nüvâs, *Divânü Ebû Nüvâs* (Mahmud) Efendi Şerhi), 618. Aynı adla basılmış başka bir baskısında da bu eğilimini gösteren şiirler tesbit edemedik.
11. Ebû Haltem, 188 vd.
12. Bu kasidenin Arapça metni için bkz., Ebû'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğâni*, XIII, 50; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, IX, 81-83.
13. Vekî', bu kasidenin tamamını (*Ahbârü'l-Kudât*, III, 29-30); Ebû'l-Ferec ise, bir kısmını (*Kitâbü'l-Eğâni*, VII, 10) eserlerinde nakletmektedir.

mamışlarsa da, İrcâ akidesi açısından önemine binaen ve bundan sonraki araştırmalarda karışıklığa sebep olmaması için bu şekilde isimlendirmeyi uygun bulduk. Biz bu makalemizde, Hasan b. Muhammed'in *Kitâbü'l-İrcâ*'sını ve az önce zikrettiğimiz ilk Mürcîî fikirlerin oluşumunda ve kit-
lelere ulaştırılmasında önemli yeri olan bu üç eserden birincisi hakkında bilgi vermek ve tercüme ederek Türkçe'ye kazandırmak istiyoruz¹⁴.

HASAN B. MUHAMMED VE KİTÂBÜ'L-İRCÂ ADLI ESERİ

a- Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye

Haşimoğulları soyundan gelen ve Ebû Muhammed künyesiyle bilinen Hasan'ın babası, Hz. Ali'nin oğlu olan Muhammed b. el-Hanefiyye'dir¹⁵. Annesinin adı Cemal bt. Kays b. Mahreme b. Abdülmuttalib b. Abdülmenaf'tır¹⁶. Kesin olmamakla beraber, o, hicri 30/650 yılında Medine'de ailenin en büyük çocuğu olarak dünyaya gelmiştir¹⁷. Şiirler arasında adından sıkça sözedilen Ebû Haşim Abdullah b. Muhammed, onun küçük kardeşidir¹⁸.

Hasan b. Muhammed, Abdullah b. Abbas ve babası Muhammed b. el-Hanefiyye başta olmak üzere diğer pek çok alimden dersler aldı. Fakih ve muhaddis olan Hasan, ortaya çıkan anlaşmazlıkları, bu konuda ileri sürülen fikirleri yakından takip ediyor ve bunlara yeni çözümler üretmeye çalışıyordu. Bu yüzden bazı kaynaklar, onu Sebeiyye'ye meyilli¹⁹ kardeşine tercih edilen, bu sülalenin en zekisi, en güvenilir²⁰ ve yaşadığı döne-

14. Daha sonraki Mürcîî metinlerden olan Ebû Hanife'nin *Risâle ila Osman el-Bettî, Kitâbü'l-Alim ve'l-Müteallim* (bu eser, Muhammed Revvâs Kal'acı ve Abdurrahman el-Hindî en-Nedevî tarafından tahkik edilerek Halep'te 1972 yılında yayınlanmıştır.), *Kitâbü'l-Fıkhı'l-Ebsat, Kitâbü'l-Fıkhı'l-Ekber ve Vasiyye* (İmamı A'zam'ın Beş Eseri çev. Mustafa Öz, İstanbul 1981) adlı beş eseri ve Ebû Mutî' Mekhul b. Fadl en-Neseffî (318/930)'nin, *Kitâbü'r-Red ale'l-Bida'*, (thk. Marie Bernard, *Annales Islamologiques*, 16 (1980), 39-126) gibi eserlerin İslam Mezhepleri Tarihi açısından değerlendirilmesinde fayda vardır. İlk Mürcîî metinlerden bazıları, tarafımızdan tercüme edilmekte olup bilahare yayınlanacaktır. Ebu Hanife'nin diğer eserlerinin de tahkik edilerek yeniden yayınlanması gerekmektedir. Ebu Hanife'ye nisbet edilen eserlerin Mürcie açısından önemi konusunda geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Horasan-Maveraünnehir'de Yayılışı*, Ankara 1994, 7-19. (Basılmamış doktora tezi) Ebû Mutî' Mekhul b. Fadl en-Neseffî'nin eserinin Mürcie açısından önemi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kutlu, *agf.*, 19-20; 70-75.
15. İbn Sa'd, V, 328; Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, III, 270-271; İbn Asâkîr, *Târihu Medineti Dımaşk*, IV, 588; Zübeyrî, *Kitâbü Nesebi Kureys*, I, 75, İbn Kudâme el-Makdisî, *et-Tebyîn fi Ensâbi'l-Kureşiyîn*, 136.
16. İbn Sa'd, V, 328.
17. İbn Kudame el-Makdisî, *et-Tebyîn*, 136 (dipnot 273'de muhakkik eserin asıl yazma nüshalarından birisinin sayfa kenarında yazarın kendi yazısıyla onun 70 yaşında öldüğünün yazılı olduğunu belirtmektedir.)
18. İbn Asâkîr, IV, 588.
19. Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târih*, II, 737, 742.
20. İbn Sa'd, V, 328; İbnü'l-İmâd, *Şezârâtü'z-Zeheb*, I, 121; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, II, 320.

min ihtilaflarını (itikadî ve amelî) en iyi bilen²¹ birisi olarak göstermektedirler. Zührî gibi meşhur bir alim bile, onun yanında ikinci sırada gelmekteydi²². Bu sebepten, siyasi ve ilmi çevrelerde, kardeşinden daha fazla itibarı vardı.

Hasan hakkında bilgi veren kaynakların çoğu, ondan ırcâ fikrini ilk ortaya atan ve bu konuda *Risâletü'l-İrcâ* veya *Kitâbü'l-İrcâ* adıyla ilk eser yazan birisi olarak bahsetmektedir.²³ Ancak biz onu, İrcâ fikrini ilk ortaya atan değil²⁴, onu temellendirmek için eser yazan ilk kişi olarak görmekteyiz.

Hasan b. Muhammed, Hz. Ali'nin torunu olmasına rağmen, içinde doğup büyüdüğü Medine ve Mekke'nin Hz. Ebû Bekir ve Ömerci siyasi atmosferinin²⁵ etkisinde kalması sebebiyle, babasına ve Sebeî hadisleri rivayet eden²⁶ kardeşine İrcâ konusunda muhalefet ederek²⁷, Ehl-i Beyt arasında bu iki halifeye en fazla meyilli birisi olarak meşhur olmuştur²⁸. Çünkü o, "Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den ayrılanı sünnetten ayrılmış" kabul ediyordu²⁹. Muhtemelen Hasan, *Kitâbü'l-İrcâ*'yı babası ve kardeşi Ebû Haşim etrafında oluşan spekülasyonlar dolayısıyla ve Muhtar'ın "Hz. Ali için vasî sıfatını Hz. Peygamber'in hukûkî ve dinî halefî" anlamında kullanması³⁰ neticesinde Hz. Ebû Bekir ve Ömer'le ilgili ileri geri konuşulmaya başlanmasına tahammül edemediği için yazmıştır.

Hasan, böyle bir eseri yazmakla kalmamış onu bazı önemli şehirlere öğrencileri veya başkaları yoluyla göndererek İslam ümmetindeki daha önce varolan birlik ve beraberliğin tekrar sağlanmasına çalışmıştır. Özellikle Haricilerin Hz. Osman, Hz. Ali ve diğer sahabileri tekfir etmelerine ve babası etrafında oluşturulan asılsız iddialara karşı çıkarak yazdığı eserinde onları eleştirmiştir. Dönemindeki siyasi ve itikadi bazı mezheplere ve görüşlerine yer vermesine bakılırsa, onu Makalât geleneğini başlatan ilk kimselerden göstermek mümkündür.

21. Fesevî, I, 143; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 140; Zehebî, *Siyer*, IV, 130.

22. Zehebî, *Siyer*, IV, 130; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 130; Safedî, *Kitabü'l-Vâfi*, XII, 214.

23. İbn Sa'd, V, 328; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Meşâhiri'l-Emsâr*, 62; İbn Rüste, *A'lakü'n-Nefise*, VII, 200; Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, III, 270-271; İbn Asâkir, IV, 58; Zübeyrî, I, 75; Fesevî, *el-Ma'rife* II, 13; Ebû Bekir el-Hallâl, *Mesâil...*, v. 127a.; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhü Nehci'l-Belâğa*, VIII, 120; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 140; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, III, 357-358; *el-İber*, I, 100; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 320; İbnü'l-İmad, *Şezârât*, I, 121; Safedî, *Kitabü'l-Vâfi*, XII, 212; Taşköprüzade, *Miftahü's-Saade ve'l-Misbâhi's-Siyâde*, II, 163.

24. İbn Sa'd, V, 328; İbn Ebî'l-Hadîd, VIII, 119-120; Zehebî, *Târîh*, III, 359; *Siyer*, IV, 130; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 320; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 140.

25. Makdisî, *el-Bed'*, VI, 59; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Buldân*, 315.

26. Fesevî, II, 737, 742.

27. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 25.

28. İbn Hibbân, *Kitabü'l-Meşâhir*, 62.

29. İbn Hibbân, *Kitabü'l-Meşâhir*, 62.

30. Fiğlalı, *İmamiyye Şiâsi*, 145-146. Muhtar'ın vasîliğinin bu anlamda kullandığını gösteren rivayet için bkz. İbn Sa'd, V, 218.

Hasan'ın ölüm tarihi konusunda, kaynaklar, farklı tarihler vermekle beraber, hicri 100/718 yılında öldüğünü belirten rivayetler daha doğru görünmektedir³¹.

b- Kitâbü'l-İrcâ:

Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye (100/718³²)'ye nisbet edilen bu eser, İrcâ akîdesinin bize ulaşan en eski ilk yazılı metni kabul edilmektedir. İki sayfalık bu risâle, İbn Ebî Ömer el-Adenî (243/857) tarafından nakledilmek suretiyle günümüze kadar ulaşmıştır³³. İbn Hacer, *Kitâbü'l-İrcâ*'yı adı geçen eserin sonunda görüp incelediğini, bu konuda verdiği bilgilerde ona dayandığını belirtmiş ve bazı kısımları iktibas etmiştir³⁴. Ayrıca, Zehebî, Hasan b. Muhammed ve onun iki sayfalık *Kitâbü'l-İrcâ*'sı ile ilgili haberleri, Ya'kub b. Şeybe (262/875)'nin *Müsned İmam Ali (RA)* adlı eserinden aldığını zikrederek, bazı alıntılar yapmak suretiyle, oldukça önemli bilgiler vermektedir³⁵. Fuat Sezgin'in verdiği bilgiye göre, Yakub b. Şeybe'nin *Müsnedü'l-Kebîr el-Muallal* adında bir başka eseri daha vardır. Bunun 11. bölümü olarak bilinen *Müsnedi Emirü'l-Müminîn Ömer b. el-Hattab* kısmı günümüze kadar ulaşmıştır³⁶. *Müsnedi İmam Ali* de bu eserin bir başka bölümü olabilir ve Zehebî'nin de *Kitâbü'l-İrcâ*'yı oradan aldığı söylenebilir. *Kitâbü'l-İrcâ*, ilk defa, Zahirîye Kütüphanesi 104 numarada kayıtlı mecmuanın 233a-250b varakları arasındaki metni Van Ess tarafından ortaya çıkarılarak, tahkik edilmiş ve hakkında geniş bilgi verilmek suretiyle, "*Das Kitâb al-Irgâ'des Hasan b. Muhammed b. al-Hanafiyya*", (Arabica XXIII (1974), 20-52) adlı hacimli bir makalesinde yayınlamıştır. Ayrıca, o, konuyla ilgili görüşlerini İngilizce olarak yazdığı bir başka makalesinde de tartışmaktadır³⁷. Biz tercümemizde bu neşri esas aldığımız için sayfa numaralarını buna göre yaptık. Anlaşılması zor görünen yerlerde, İbn Ebî Ömer el-Adenî'nin naklettiği metne, Zehebi ve İbn Hacer'in alıntılarında da müracaat ettik. Özellikle İbn Ebî Ömer el-Adenî'nin *Kitâbü'l-İmân*'ının tahkikinde metinde anlaşılması zor kelimelerle ilgili dipnotlarda yaptığı açıklamalardan büyük ölçüde istifade ettik.

31. İbn Sa'd (Bkz. V, 328). Halife b. Hayyat (Bkz. Târih, 325), onun Ömer b. Abdilaziz döneminde; İbnü'l-İmad ise, onun hicri 95 yılında öldüğü fikrindedir. (Bkz. *Şezerât*, I, 121) Zehebi, Halife b. Hayyat'a dayanarak onun hicri 100 veya daha önce öldüğünü savunurken (Bkz. *Siyer*, IV, 130;); İbn Hacer de aynı kaynağa dayanarak hicri 99 veya 100 yılında öldüğünü ileri sürer. (Bkz. *Tehzibü't-Tehzib*, II, 320).

32. İbn Sa'd, V, 328; Zübeyrî, I, 75.

33. Bkz. *Kitâbü'l-İmân*, 145-149.

34. *Tehzib*, II, 321.

35. *Târih*, III, 357-358.

36. Sezgin, *Târihu't-Türâsi'l-Arabî*, C.I, cüz. 1, 279.

37. Josef van Ess, "*The Beginnings of Islamic Theology*", *The Cultural Context of Medieval Learning*, (ed.) J.E. Murdoch-E.D. Sylla, Hollanda 1975, 87-111.

Son olarak van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra* (Berlin 1991)'da, bu konuyu, bir alt başlık altında³⁸ ele alarak değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ayrıca bu eserin son cildinde, *Kitâbü'l-İrcâ'ı* ve diğer Mürciî metinleri Almanca'ya çevirmiştir³⁹.

Kaynaklarda adı belirtilerek veya belirtilmeden, Hasan b. Muhammed'in böyle bir eserinden bahsedilmesi ve İbn Ebî Ömer el-Adenî'nin onun tamamını⁴⁰, İbn Ebî'l-Hadîd⁴¹, Zehebî⁴² ve İbnü'l-Hacer'in⁴³ farklı kaynaklardan ve bazı farklılıklarla beraber bir kısmını bize ulaştırmış olması, bu eserin Hasan b. Muhammed'e aidiyeti konusunda şüphenin olmadığını açıkça ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Hasan b. Muhammed 100/718 yılında öldüğü ve eserin gerçek sahibinin kendisi olduğuna göre, "onun Emevîlerin sonlarına doğru yazıldığını"⁴⁴ ileri sürmek mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan, Hasan'ın çağdaşları Basra'lı Eyyûb es-Sahtiyânî (131/748) ve Kufe'li Zadân (82/701), bu eseri niçin yazdığı konusunda onunla özel olarak görüşmüşlerdir⁴⁵. O halde eserin kimin olduğu değil, Hasan b. Muhammed tarafından ne zaman yazıldığı tartışılmalıdır. Bütün bunlar dolayısıyla, Van Ess⁴⁶ gibi eserin ona nisbeti konusunda şüphe olmadığı kanaatindeyiz.

c- Kitâbü'l-İrcâ'nın Tarihlendirilmesi

Eseri tahkik eden Van Ess, 75/694 yılına⁴⁷; Madelung 73/692'ü takip eden yıllara⁴⁸, Cook ise, daha sonraki yıllara tarihlemektedirler⁴⁹. Fakat biz eserin 75/694 ile 80/699 yılları arasında yazılmış olabileceği kanaatindeyiz.

Hasan b. Muhammed, bir rivayete göre, bu eseri yazdığı için gerek çağdaşı Zadân gerekse babası Muhammed el-Hanefiyye tarafından tenkid edilmiştir.⁵⁰ Zadân'ın ölüm tarihi 82/701, Hasan b. Muhammed'in babasının ölüm tarihi ise 81/700 olduğuna göre⁵¹ eser, bu tarihlerden önce yazılmış olmalıdır.

38. Bkz. I, 175-179. Almanca metinleri benim için Türkçe'ye çeviren Doç. Dr. Cemal Tosun'a teşekkür ederim.
39. Bkz. *Theologie und Gesellschaft im 2. Jahrhundert Hidschra*, Berlin 1993, V/6-11.
40. Bkz. *Kitâbü'l-İmân*, 145-149.
41. *Şerhü Nehci'l-Belâğa*, VIII, 120.
42. Zehebî, *Târîh*, II, 321.
43. Cook, 88.
44. İbn Sa'd, V, 328; Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, 89; İbn Asâkîr, IV, 593; Zehebî, *Târîh*, III, 358; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 320.
45. *Das Kitâb al-İrğâ'*, 40. Krş. Givony, *The Murjia and The Theological School of Ebu Hanifa A Historical and Ideological Study*, Edinburg 1977, (Edinburgh Üniversitesinde basılmamış doktora tezi), 18.
46. Van Ess, "Das Kitâb al-İrğâ'", 49; "The Beginning..."⁹⁶.
47. *Der Imam al-Qasım ibn İbrahim und die Glaubenslehre der Zaiditen*, 229.
48. Cook, eserin tarihendirilmesi tartışmalarına müstakil bir bölüm ayırmıştır. Bkz. *Early Muslim Dogma*, 68-88.
49. İbn Asâkîr, IV, 593; Zehebî, *Târîh*, III, 358.
50. Halife b. Hayyât, *Kitabü'l-Tabâkat*, 230; Zehebî, *el-İber*, I, 68.

Eserin kimlere veya ne zaman yazıldığı konusunda, bizzat metinden kesin bir delil bulabilmek mümkün değilse de, özellikle yazılış tarihi konusunda bazı ipuçlarından da yoksun değildir. Metinde Hz. Osman, Hz. Ali ve ilk ayrılıklarda yer alanların durumunun Allah'a bırakılmasından çok Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in tartışmasız kabul edilmesi ve onları tartışan bir grubun düşman ilan edilmesine bakılacak olursa⁵², basit şekliyle İrcâ fikrinin ilk defa bu eserde işlendiğini söylemek zordur. Çünkü hicrî II. asrın ilk yarısından itibaren Hz. Osman ve Ali'nin durumlarını erteleme (İrcâ) bizatihi siyasî bir tavrın işaretiydi. Bu durumda özellikle, onları tekfir eden Haricî veya onlardan sadece birisini seven, diğerini kötüleyen zihniyete karşı yapılmaktaydı. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in durumları, henüz hiç kimse tarafından tartışma gündemine sokulmamıştı. 50/670'li yıllardan itibaren Muhtar'ın ölümüne kadar Sebeiyye, Emevîlerin Hz. Ali'yi lanetleme fikrine bir tepki olarak "Hz. Osman aleyhtarlığı"⁵³ anlamında kullanılmaktaydı. Çünkü eğer Muhtar, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i kötüleme fikrine sahip olsaydı, Abdullah b. Ömer, onu serbest bırakmaları için Ubeydullah b. Ziyad'a⁵⁴ ve Abdullah b. Yezid'e⁵⁵ aracılık yapmazdı. O halde Muhtar'ın ölümünden sonra, onun etrafındaki-ler arasında ilk iki halifeyi de kötülemeye başlayan kimselerin bulunduğu gündeme gelmektedir. Ancak, Madelung'un da ifade ettiği gibi⁵⁶, Sebeiyye bu dönemde, Muhammed el-Hanefiyye ve Ebû Haşim adına ortaya çıkan ve ilk üç halifeyi tekfir eden kimseler için kullanılmaktaydı. 96/714 yılında ölen İbrahim en-Nehaî "Ben ne Sebîyim, ne Mürçîyim" sözünü böyle bir anlamı kasetmiş olabilir⁵⁷. Kanaatimize göre, Muhtar hareketine, Sebeî unsurların sızmasından dolayı⁵⁸, düşmanlarınca bütün Muhtar taraftarlarına böyle bir isim verilmiş olabilir⁵⁹.

Kitâbü'l-İrcâ'da geçen Sebeiyye hakkındaki bilgiler, Salim'in *Sîre*'siyle⁶⁰ karşılaştırıldığında her ikisinde de aynı kavramın kullanıldığı görülecektir. Ancak burada, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında ihtilafa düşen ve onları dost edinmeyen kimselere karşılık olarak kullanılmıştır⁶¹. Salim, daha önce Hz. Osman aleyhtarlığı anlamında kullanılan Sebeî kavramını Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer aleyhtarlığı için de kullanmaktadır.

52. *Das Kitâb al-İrgâ*... 23.

53. Onat, *Emevi Devri Şii Hareketleri*, 60.

54. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 258; Taberî, II, 522.

55. Taberî, II, 600.

56. *Der Qasım b. İbrahim*..., 236.

57. İbn Sa'd, VI, 2.

58. Taberî, II, 704.

59. Vedad el-Kâdî, *Keysâniyye fi't-Târîh*, 127; Onat, 144.

60. Salim ve eserindeki İrcâ konusundaki fikirlerinin geniş bir tahlili için bkz. Kutlu, agt., 66-72.

61. *Sîre*, 161. Cook, *Sîre*'deki Mürçice ile ilgili kısmı *Early Muslim Dogma* adlı eserinde 160-163. sayfalar arasında yayınlamıştır. *Sîre*'ye yaptığımız referanslar bu eserin sayfa numaralarıdır. Bu metin, tarafımızdan Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmıştır. Bkz. A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXV (1996), 467-475.

Sîre'de ilk ve basit şekliyle kullanılmış olan bu kavram, *Kitâbü'l-İrcâ*'da açık ve daha net olarak yer alması, onun *Sîre*'den sonra kaleme alındığı intibahı uyandırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında *Sîre*, Hz. Osman ve Ali'nin ve ilk ayrılıklara karışanların durumunun Allah'a bırakılması, İrcâ fikrinin esasını oluştururken, *Kitâbü'l-İrcâ*'da "ilk ayrılıkta yer alanları erteleriz (irca ederiz)" fikri silik kalmış, daha çok ilk iki halifenin tartışılmazlığı İrcâ fikrinin önemli bir esasını oluşturmuştur. Bütün bunlar göz önüne alınacak olursa, *Kitâbü'l-İrcâ* 73/692'le tarihlendirilen *Sîre*'den bir kaç yıl sonra 75/694'li yıllarda kaleme alındığını söylemek mümkündür⁶². *Sîre*'de yer alan, İrcâ fikrinde, birinci derecede Haricileri, ikinci derecede Hz. Osman aleyhtarı olan Sebeîleri ve Hz. Ali aleyhtarı olan Emevîleri red, *Kitâbü'l-İrcâ*'da ise Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer aleyhtarlığı yapan Sebeî'leri red ağır basmaktadır.

d- *Kitâbü'l-İrcâ*'nın Tercümesi

İbrahim b. Uyeyne'nin Abdülvahid b. Eymen'den rivayet ettiğine göre; Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye, kendisine şu kitabı insanlara okumasını emrediyordu:

1- İlk önce Allah'tan korkmanızı tavsiye eder, emirlerine itaat etmenizi öneririz. Ona itaat etmenizden hoşlanacağımızı, isyan ettiğinizde öfkeleneceğimizi bildiririz. Şüphesiz "Allah bu kitabı kendi ilmiyle indirdi", onu muhkem kıldı, sonra da (ayetleri) uzun uzun açıkladı, onu yücelterek her taraftan gelebilecek yanlışlık ve saldırılardan korudu. Yüce Allah bu kitapta örnekler vermek, ibret alınacak şeyleri açıklamak suretiyle, onu iyiyi kötünden ayırdedici, zulmetten nura çıkarıcı, görmeyene yol gösterici, sapıkluktan hidayete ulaştırıcı bir rehber kıldı. Sonra bu nimet tamamlandı ve ibadetler son halini aldı, Allah'ın vasiyetleri korundu, kanunu (sünneti) uygulandı, öğüt verme sona erdi ve neticede misak gerçekleştiği için emredileni yerine getirmek vacip oldu. İşte bu Allah'ın sağlam ipidir, yani kopmak bilmeyen sağlam bir kulptur. Ona hem öncekiler hem de sonrakiler yetiştirdi. Allah, (bu Kur'an'ı) kendi hükümlerinin geçerli olduğu kendi nefsi için seçtiği ve kullarına da uymayı farz kıldığı kitap olarak indirdi. Bu kitabı koruyan ve ezberleyen başkasına ulaştırınsın. Çünkü Kur'an'ı ihmal edip kaybedenden, onun dışında başka hiç bir şey kabul edilmeyecektir.

2- İkinci olarak; Allah Teala, Hz. Muhammed'e nübüvvet verdi ve bütün insanlara rahmet olması için onu Peygamber olarak gönderdi. Halbuki insanlar, o zaman, cahiliyye karanlığı ve sapıklığı içindeydiler, putlara ibadet ediyorlar, fal oklarıyla şanslarını deniyorlar, işlerini fal oklarına göre yönlendiriyorlar, onların helal kıldıklarını helal, haram kıldıklarını haram sayıyorlardı. Onların dini bidat, davetleri ise yalan ve

62. Van Ess, "Das Kitâb al-Irgâ" 49; *Anfänge Muslimischer Theologie*, 6; "The Beginning", 96; Madelung, *der Qasim b. Ibrahim*, 229.

iftiradır. İşte bu sebeplerden dolayı Aziz ve Celil olan Allah size bir rahmet ve iyilikte bulunarak gerçekle (Kur'an'la) Muhammed'i resul olarak gönderdi. Sizden önceki ümmetler gibi sizi de kitapla hem müjdeledi, hem de uyardı. Allah'ın elçilerinin onlara nasıl nasihatte bulduklarını, bu ümmetlerin onları nasıl yalanlayıp yüz çevirdiklerini ve bu yüzden Allah'ın onları nasıl cezalandırdığını, kitabındaki İbrahim kıssasında anlattı. Böylece Allah onların uğratıldığı ceza ile sizi uyararak, önceliklere sadece, salih amellerinizde uyanmanızı emretti.

3- Hz. Muhammed, Rabbinden kendisine indirilene tebliğ etti, ümmete öğüt verip, güzel işler yaptı ve düşmanlarıyla çarpıştı. Böylece Allah onunla kendi hükümünü yücelterek nurunu parlattı ve sözünü tamamladı. Allah kendi için haklarını bilen ve onları kabul eden, bu uğurda kanlarını akıtan ve mallarını feda eden, yurtlarını ve yakınlarını terkederek Yüce Allah'a hicret eden, onlara kucak açıp yardım eden, onlarla kaynaşan, onları sevip kendi nefislerine tercih eden topluluklar seçti. Allah, onlarla dinini güçlendirdi, hakkı batıla galip getirdi, putlara (tağuta) daveti kaldırdı, fal okları kırıldı, putlara ibadet terkedildi. Allahın elçisinin kabul edilmesiyse Allah'ın dini hakim oldu. İnsanlar Yüce Allah'ın emrini tanıdı ve onun hükümlerine boyun eğdiler. Yine insanlar gerçeği kabul ederek Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın peygamberidir dediler. Allah'ın farzlarını yerine getirdikleri için Allah da nebisi Muhammed'i ve hayır talep eden kimseleri sevap, yardım, müjde ve hakimiyetle (delil) mükafatlandırarak insanlar için seçtiği dinini sağlamlaştırdı ve korkularını giderip güven ve emniyetlerini sağladı.

4- Allah, kendisine isyanı yasaklayıcı bir hüküm koyduktan, davetini tamamlayıp İslam'ı müminlerin kalbine yerleştirmesinden sonra dininin kanun ve farzlarını belirledi. Allah, müslümanlara dini kendisiyle tanıyabilecekleri alametleri bildirdi, ibadet şekillerini öğretti. Böylece Allah'ın hükmü (sünneti) gerçekleşti. Bundan sonra günahkarları tevbe ederek hicret etmeye çağırdı, Allah tevbe kapısını hem kendisi için bir delil hem de kulları için bir öğüt olsun diye açtı. İslam inanırları katında şanı yüce ve yolları açık seçik bilinen bir din olmakla beraber, mazlumların ve Ehl-i Zimmet'in⁶³ haklarını da teminat altına alan bir dindir. Bu hususu Ehl-i Zimmet ve mazlumlar bilmekte ve itiraf etmektedir. Dünya'da elde edecekleri çıkar umudu, onları Allah rızası için ictihadda bulunmaktan ve Kur'an'la⁶⁴ yetinmekten alıkoymaz. Başlarına gelebilecek şiddetli bir bela korkusuyla da onları ihmal etmezler. Çünkü onlar Allah'tan gelen bütün

63. Anlaşmayla İslam'ın hakimiyetini benimseyenler.

64. Hasan b. Muhammed, burada "*el-İktisad fi's-Sünne*" ifadesini kullanmaktadır. Onun daha önce "*sünnet*" kelimesini Allah'ın insanlara vahiy gönderme geleneği ve Allah'ın kanunu anlamında kullanması dolayısıyla, bu şekilde çevirdik. Çünkü o, bu esrinde sünnet kelimesini Hadis ilminde kullanılan teknik anlamda kullanmamaktadır.

emirlere gönülden inandılar ve kalplerine onu sindirdiler. Böylece onlar şaşmaz ve dosdoğru bir yolda hevaların karışmadığı ve kalplerin şaşmıyacağı Allah'ın koymuş olduğu kesin bir hüküm üzerinde, Allah'ın kendileriyle yaptığı sözleşme doğrultusunda yürürler. Muhakkak ki bu ümmetin durumu daha önceki ümmetlerin durumlarıyla aynıdır. Şöyleki, onlar için de kendi aralarından bir korkutucu gelmiş, hayatta kalabilmeleri ve sapa-sağlam durabilmeleri için gerekli şeye onları davet etmiş, mücadele etmiş üzerine düşeni yapmıştı. Bunun sonucunda Allah'ın elçisi, kendisine inananlarla bir olup yalanlayanlara karşı, Allah'ın helallerini helal, haramlarını haram kılınca ve ona itaat edilinceye kadar savaşmıştı.

5- Daha sonra bu ümmetin başına Allah'ın gerçekleşeceğini haber verdiği fitne belası inince, insanlar birbirlerini terkettiler ve aynı tarafta yer alanlar birbirlerini dost edindiler. Bu konuda bizim tavrımızı ve fikrimizi soranlara cevabımız şudur: Biz öyle bir grubuz (kavimiz) ki, Rabbimiz Allah; dinimiz İslam; önderimiz Kur'an, Nebimiz Muhammed'dir. Görüşlerimizde onu ölçü alıyoruz, durumumuzu Allah'a ve resulüne havale ediyoruz. Biz, imamlarımız Ebu Bekir ve Ömer'den razıyız. Bu sebepten onlara itaat edilmesini istiyoruz. İsyan edenleri ise nefretle kınıyoruz. O ikisine düşman olanları düşmanımız olarak ilan ediyoruz. Onlardan ilk ayrılıklarda yer alanlara (*Ehlü'l-Firkatü'l-Ülâ*)⁶⁵ gelince, onlarla ilgili verilecek hükmü Allah'a bırakıyoruz. Ebu Bekir ve Ömer yüzünden bu ümmet birbiriyle savaşmadı, hatta onların durumları hakkında ihtilaf etmek şöyle dursun, şüpheye dahi düşmedi. Gerçekte İrcâ, bizzat yetişemediğimiz ve daha önce yaşamış kimseler (*fî men Ğâbe ani'r-Ricâl*)⁶⁶ hakkındadır.

6- Bu ümmetten bazı kimseler, "İrcâ" fikrimiz dolayısıyla bizi ayıplayarak bu fikrin ne zaman ortaya çıktığını soruyorlar? Bize göre, İrcâ, Allah'ın nebisi Musa zamanında ortaya çıktı. Şöyleki, Firavun Musa'ya: "Peki ya ilk nesillerin hali ne olacak diye sorunca"⁶⁷, kendisine vahiy gelen Musa şöyle dedi: "Onların bilgisi Rabbimin yanında bir kitaptadır, Rabbim şaşmaz ve unutmaz."⁶⁸ Firavun onun bu deliline karşı başka bir cevap veremedi.

65. Salim'in *Sire*'sinde (Bkz., 160) bu şekilde geçmektedir. Bu sebeple Van Ess'in neşrinde "*Ehlü'l-Firkatü'l-Evvel*" in buna uygun olarak düzelttik. (*Das Kitâb al-Irgâ*, 23). İbn Ebî Ömer el-Adenî'nin *Kitabü'l-İmân*'ında da "*Ehlü'l-Firkatü'l-Evvel*" şeklindedir. (Bkz., 148). Zehebî ise, "*Ehlü'l-Firka*" olarak nakletmektedir. (*Târîh*, III, 359).

66. Van Ess'in tahkik ettiği metinde "*fî men 'Âbe'r-Ricâl*" şeklindedir. İbn Ebî Ömer el-Adenî de aynı şekilde nakletmektedir. (*Kitâbü'l-İmân*, 148). Ancak Zehebî'nin okuyuşu daha doğru olduğu için onu tercih ettik. (*Târîh*, III, 359). Çünkü ilk metinlerden olan Salim'in *Sire*'sinde de "*fî men Ğâbe ani'r-Ricâl fî Emri'l-Firkatü'l-Ülâ*" olarak geçmektedir. (Bkz. 160).

67. Taha 51.

68. Taha 52.

7- *Sebeiyye Mütemenniye*⁶⁹ de bizim düşman olduğumuz kimseler arasındadır. Çünkü onlar, Allah'ın kitabına görünüşte uydular. Ama diğer yandan Allah'a ve Nebi'sine⁷⁰ karşı yalan ve iftirada bulundular. Onlar, insanları müslümanlıkları konusunda şaşmaz bir gözle ve yanılmaz bir akılla ayıramadılar. Bir tarafta günah işleyeni günahı dolayısıyla suçlar-ken diğer tarafta aynı günahı kendileri işlediler. Böylece günah işlemekle fitneye yardım etmiş oluyorlardı, ancak bu fitneden nasıl kurtulacaklarını bilmiyorlardı. Arab'ın Ehl-i Beyt'ini imam edindiler ve onların dinlerini taklid ettiler, onların sevdiklerine dost oldular, sevmediklerini terk ettiler. Kur'an'dan yüz çevirip kahinlere uyararak Kıyamet kopmadan önce bir devletin kurulacağı beklentisi içerisinde oldular. Allah'ın kitabını tahrif ettiler. Onun hükümlerini rüşvetle saptırdılar ve "yeryüzünde bozgun çıkarmak için çalıştılar. Allah bozuncuları sevmez."⁷¹ Böylece Allah'ın kapadığı kapıları açık açtıklarını da kapadılar.

8- Bu *Sebeiyye*'nin bildiğimiz düşmanlıklarından birisi de, insanların şaşırıldığı, yüz çevirdiği bir vahiy ile ve gizli bir ilim ile hidayete erdik demeleri ve Allah'ın nebisinin Kur'an'ın onda dokuzunu gizlediğini iddia etmeleridir. Eğer o, kendisine indirilen her hangi bir şeyi gizleyecek olsaydı, Zeyd'in karısının durumu ile ilgili "Ey Muhammed Allah'ın nimet verdiği ve senin de nimetlendirdiğin kimseye eşini bırakma Allah'tan sakın diyordun, fakat Allah'ın açığa vuracağı şeyi içinde saklıyordun..."⁷²

69. Van Ess, asıl metindeki bu kelimeyi *Sebeiyye* olarak okumaktadır. Bkz. *Das Kitâb al-İrgâ'*... 23. Zchebî'nin naklettiği metinde ise, *Şia* şeklinde geçmektedir. (*Târîh*, III, 359). Cook, bu kelimenin lâm-ı tarifsiz geçmesi dolayısıyla, *Şia Mütemenniye* olarak okunması gerektiğini ileri sürmektedir. (Bkz. *Early Muslim Dogma*, 69). Ancak Van Ess, daha sonra kaleme aldığı bir makalesinde bu kelimeyi *es-Sebeiyye el-Mütemenniye* şeklinde düzeltmiştir. (*The Beginning*, 49). İbn Ebî Ömer el-Adenî'nin *Kitâbü'l-İmân*'ını tahkik eden Hamcd b. Hamdî el-Cabirî ise, *Şebibe Mütemenniye* şeklinde oldukça garip bir noktalama ve harekeleme yapmıştır. (Bkz. 148). Biz bu kelimenin aslında *Sebeiyye* olduğunu ancak, bu fikirlerin *Şia* tarafından da benimsenmesi dolayısıyla, *Kitâbü'l-İrcâ'* dan sonraki kaynakların onu naklede-ken *Şia* olarak nakletmekte bir beis görmedikleri kanaatindeyiz. Ebû Hamza'nın hutbelerinde de *Şia* olarak geçmektedir. Bkz. Nayif Ma'rûf, *Divânü'l-Havâric*, Bcy-rut 1983, 285, 293.

70. Asıl metinlerde "*Alâ benî Ümeyye*" şeklinde geçmektedir. Ancak gerek metinde gerekse diğer kaynaklarda Emevîlere nasıl bir iftirada buldukları konusunda her hangi bir bilgi tesbit edemedik. Metinde Peygamber hakkında Kur'an'ı gizlediği ifti-rasında bulunulması kısımlarını hesaba katacak olursak, bunun "*alâ Nebiyyihi*" şek-linde olması gerektiği anlaşılmaktadır. (*Das Kitâb al-İrgâ'*... 24). Cook da bu konu-yu tartışarak, aynı görüşü savunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. *Early Muslim Dogma*, 36-37.

71. Maide 64.

72. Ahzab 37.

73. Tahrir 1.

ayetini ve şu iki ayeti gizlerdi: “Ey Peygamber, niçin Allah’ın sana helal kıldığı şeyi, eşlerinin hatırı için kendine haram kılıyorsun...”⁷³ ve “Eğer seni pekiştirmemiş olsaydık, and olsun ki, az da olsa, onlara meyledecektin.”⁷⁴

9- Bizim tavrımız ve görüşümüz, işte budur. Bize katılanları Allah yoluna çağırıyor, bize böyle bir çağrıda bulunanların çağrısını da kabul ediyoruz. Bu konuda Rabbimize itaat etmekten ve üzerimize düşeni yerine getirmekten geri durmuyoruz. Biz kendi grubumuza ve imamlarımız hakkında bizi sorgulayarak kanlarımızı helal kılan veya kendi kanlarını bizim için döken kimselere bunu hatırlatıyoruz. İnsanlar doğruların galip olacağı bir yer olan Allah’ın huzurunda toplanacaklar. Allah’ın hakkı ve haklıyı tesbit edeceği o günde satıcı alıcıdan kaçacaktır. Kişi kendi nefsi-ne feryat ederek bağırıp çağıracaktır. Allah katında geçerli delillerinizi şimdiden hazırlayın. Çünkü bu dünyada sağlam kanıtlar ileri sürerek galip olamayan Ahirette asla galip olamayacaktır.

Bu, fikirlerimi kabul edenlere bir öğüt, terkedenlere karşı ise bir hüccet olarak yazdığım bir kitaptır. Selam bütün Peygamberlerin üzerine olsun. Alemlerin Rabbi olan Allah’a da hamdolsun.⁷⁵

BİBLİYOGRAFYA

- Abbas, İhsan, *Şi’rü’l-Havâric*, Beyrut trz.
- Ahmed b. Hanbel (241/855), *Kitâbü Fedâilî’s-Sahâbe*, thk. Muhammed Abbas, Beyrut 1983.
- Ahbed b. Hanbel (241/855), *es-Sünne*, Lübnan 1985.
- Ahmed Emin, *Duha’l-İslâm*, Kahire 1949.
- el-Bağdâdî, Abdülkadir b. Ömer, *Hizânetü’l-Edeb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1981.
- el-Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, thk. Muhammed Bakır el-Mahmûdî, Beyrut 1988.
- Beyyûmî, *Tehzîbü’l-Kâmil*, Kahire trz.
- Brockelmann, Carl, *Tarihü’l-Edebi’l-Arabî*, Ar. çev., Abdülhalim Neccâr, Kahire 1991.
- Cook, Michael, *Early Muslim Dogma*, London 1981.
- Dayf, Şevkî, *Târihu’l-Edebi’l-Arabî:el-Asrû’l-Abbâsî el-Evvel*, Kahire 1990. (10. Baskı).
- Ebû Bekir el-Hallâl, Ahmed b. Muhammed b. Harun (311/923), *Müsned min Mesâilî Ahmed b. Hanbel*, British Museum, Or:2676.
- Ebû Haltem, Nebil Halil, *el-Fıraku’l-İslâmiyye Fikren ve Şi’ren*, Beyrut 1990,

74. İsra 74.

75. *Kitâbü’l-İrcâ’*nın Mürcie açısından önemi ile ilgili tahlil ve değerlendirmeler için bkz. Kutlu, *agt...*, 74-87.

- Ebü Nüvâs, *Divânu Ebû Nüvâs* (Mahmud Efendi Şerhi), Mısır 1898.
- Ebü Nüvâs, *Divânu Ebû Nüvâs*, thk. Fevzi Avâ, Beyrut 1987.
- Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, Ebü'l-Hüseyn Ali b. Hüseyin (356/967), *Kitâbü'l-Egâni*, Bulak 1868.
- el-Fesevî, Ebü Yusuf Ya'kûb b. Süfyân (277/890), *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târîh*, Bağdat 1975.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *İmamiye, Şiası*, İstanbul 1984.
- Givony, Joseph, *The Murjia and The Theological School of Ebu Hanifa A Historical and Ideological Study*, Edinburgh 1977. (Edinburgh Üniversitesinde doktora tezi).
- Halife b. Hayyât (240/854), *Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1985.
- Halife b. Hayyât (240/854), *Kitâbü't-Tabâkât*, thk. Ekrek Ziya el-Ömerî, Riyad 1982.
- Hûfî, Ahmed Muhammed, *Edebü's-Siyâse fî Asri'l-Emevî*, Kahire trz.,
- Huleyf, Yusuf, *Hayatü's-Şi'r fî'l-Kufe*, Kahire 1968.
- İbn Asâkîr, Ebî'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillah b. Abdillâh eş-Şâfi'î (571/1175), *Târîhu Medineti Dimaşk*, Darü'l-Beşeriyye trz.
- İbn Ebî Ömer el-Adenî, Muhammed b. Yahya, (243/857), *Kitâbü'l-İmân*. thk. Hamed b. Hamdi el-Câbirî el-Harbî, Kuveyt 1986.
- İbn Ebî'l-Hadîd, Abdülhamid Hibetüllâh b. Muhammed b. el-Hüseyn (655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, Darü'l-İhya el-Kütübü'l-Arabî, 1968.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali (852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut 1967.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (354/965), *Kitâbü'l-Meşâhiri Ülemâi'l-Emsâr*, Wiesbaden 1959.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Amr (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mısır trz.
- İbn Kudame el-Makdisî, Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed, *et-Tebyîn fî Ensâbi'l-Kureşiyîn*, thk. Muhammed Nayif ed-Deylemî, Beyrut 1988.
- İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ (840/1436), *Tabâkâtü'l-Mu'tezile*, thk. S.D. Wilzer Beyrut 1988.
- İbn-Rüste, Ebü Ali Ahmed b. Ömer, *A'lakü'n-Nefise*, Leiden 1967.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd (230/844), *Tabâkâtü'l-Kübrâ*, Beyrut 1958.
- İbnü'l-Esîr, Ebü Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerim (630/1223), *el-Kâmil fî't-Tarîh*, Beyrut 1982.
- İbnü'l-Fakih, Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemadânî (365/975), *Kitâbü'l-Büldân*, thk. De Geoje, Leiden 1885.
- İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Ebü'l-Fellâh Abdülhayy (1089/1678), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrut trz.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshak (385/955), *el-Fihrist*, Beyrut 1964.
- el-Kâdî, Vedad, *el-Keysâniyye fî't-Târîh*, Beyrut 1974.
- Katip Çelebi, Mustafa b. Abdullâh (1067/1657), *Keşfü'z-Zünûn*, İstanbul 1971.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut trz.
- el-Keşşî, Ebü Amr Muhammed b. Ömer b. Abdilaziz, *er-Ricâl*, Matbaatü'l-Cedîde 1317.
- Kutlu, Sönmez, *Mürchie ve Horasan-Maveraünnehir'de Yayılsı*, Ankara 1994. (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi).

- Ma'rûf, Nayif, *Divânü'l-Havâric*, Beyrut 1983.
- Madelung, Wilfred, *Der Imam al-Qasim ibn İbrahim und die Glaubenslehre der Zaiditen*, Berlin 1965.
- el-Makdisî, Mutahhir b. Tahir, *el-Bed' ve't-Târîh*, Kahire trz.
- el-Müberred, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezid (285/898), *el-Kâmil fi'l-Lüga ve'l-Edeb*, thk. Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire 1956.
- en-Necaşî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali (450/1058), *er-Ricalü'n-Necaşî*, thk. Muhammed Cevad, Beyrut 1988.
- en-Neccâr, Ahmed Muhammed, *el-Attabî*, Kahire 1975.
- Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, Ankara 1993.
- es-Safedî, Salahüddin Halil b. Aybek (764/1362), *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefâyât*, I. cilt, İstanbul 1931; II. cilt, Dedering 1949; III. cilt, Dımaşk 1953; IV. cilt, Dımaşk 1954; V-XVII. cilt, Weisbaden 1970-1982.
- Salim b. Zekvân, *Sire Salim b. Zekvân*, (Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi Or: 1402 numarada kayıtlı Martin Hinds'a ait mikrofilm içerisinde, v. 154-194).
- es-Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (562/1166), *el-Ensâb*, Beyrut 1988.
- Sezgin, Fuad, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, Riyad 1984.
- Şebîb b. Atiyye, *er-Red ala's-Şukkâk ve'l-Mürce* (Cambridge Üniversitesi kütüphanesi Or: 1402 numarada kayıtlı Martin Hinds'a ait mikrofilm içerisinde)
- eş-Şehristânî, Ebü Feth Muhammed b. Abdülkerîm (548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Abdülemir Ali Mehnâ-Ali Hasın Faur, Beyrut 1990.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. M. Ebü'l Fazl İbrahim, Beyrut trz.
- Talbi, Muhammed, "Theological Polemics at Qayrawân during the 3rd/9th Century", *Rocznik Orientalistyczny*, T. XLIII (1984), 151-160.
- Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa, *Miftahü's-Saade ve'l-Misbâhi's-Siyâde*, thk. Kamil Kamil Bekrî-Abdülvehhab Ebü'n-Nûr, Kahire 1968.
- et-Tüsî, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan (460/1067), *el-Fihrist*, tsh. Muhammed Sadık, Necef 1960.
- Van Ess, Josef, "The Beginning of Islamic Theology". *The Cultural Context of Medieval Learning*, (ed.) John Emery Murdoc-Edith Dudley Sylla, Hollanda 1975, 87-115.
- Van Ess, Josef. "Das Kitâbü'l-Irğâ des Hasan b. Muhammed b. el Hanaffiyye", *Arabica* XXIII (1974), 20-52.
- Van Ess, Josef, *Anfange Muslimischer Theologie*, Beyrut 1977.
- Veki', Muhammed b. Halef b. Hayyan, *Ahbâru'l-Kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa Merağî, Kahire 1947.
- el-Ya'kubî, Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Cafer (292/904), *et-Târîh*, Beyrut 1960.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Târîhu'l-İslâm ve Tabâkâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, Mektebetü'l Kudsî, Kahire 1947.

- ez-Zhebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1985.
- ez-Zhebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *el-İber fî Haberi men Gâber*, thk. Muhammed b. Saîd, Beyrut trz.
- Zeyd b. Ali (122/738-39), *Kitâbü'r-Red ale'l-Mürchie*, Berlin Kütüphanesi No:10265.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm ve'l-Esmâ*, Kahire 1954-1959.
- ez-Zübeyrî, Ebû Abdillâh el-Mus'ab b. Abdillâh (236/850), *Kitâbü Nesebi Kureys*, thk. E. Lewi Provençal, Kahire 1953.